

ƏSRİN ƏDƏBİYYATI ÜMUMMİLLİ LİDERİN ANALİTİK SİYASİ VƏ ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ

(Əvvəlki ötn sayımızda)

Heydər Əliyev Mirzə Cəlil fenomeninə bu istiqamətdə onu görə yanaşır ki, tarix sanki təkrarlanır. XX əsrin əvvəlləri kimi, XX əsrin sonları da Azərbaycan xalqı üçün taleyüklü zaman idi. Elə bir zaman idi ki, ziyalılardan, sənətkardan aldığı təhsili milli tərəqqi naminə istifadəni zərurətə çevirirdi. Heydər Əliyev məsələni belə qoyur: Fəqət hamı Mirzə Cəlil ola bilmir. Çox bələlarımız da bundan qaçaqlar. Ona görə də Azərbaycanın gələcəyi üçün bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürən dövlət başçısı ziyalı kütləsi, ictimai-siyasi qüvvələr arasında parçalanmalardan Vətənin, Azərbaycanımızın taleyi naminə imtina etməyə, milli mənafe, müstəqilliyimizin gələcəyi naminə birləşməyə çağırır. Ümummilli Lider müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan xalqının, o cümlədən ziyalı təbəqəsinin, ictimai-siyasi qüvvələrin qarşısında duran vəzifəni aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirdi: "Xalq birləşməlidir. Xalqın ağılı, zəkası, biliyi birləşməlidir" (Heydər Əliyev və mədəniyyət. I cild. s.182). Heydər Əliyev bu vəzifənin reallaşmasında ədəbiyyatın gücünə müstəsna əhəmiyyət verir, ədəbiyyatımıza qeyri-sağlam münasibətlərə, onun düzgün dərk edilməsinə, böyük sənətkarların əsərlərinin bütün zamanlar üçün aktuallığına diqqət çəkirdi.

Məhz bu mənada onun C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" əsəri üzərinə dönə-dönə qayıtması, sözün həqiqi mənasında, müstəqillik dövrünün tələblərindən irəli gəlirdi. Əslində təkcə "Ölümlər" in yox, bütövlükdə C.Məmmədquluzadənin həyatı və fəaliyyətinin, yaradıcılığının müstəqillik dövrünün ədəbi-elmi düşüncəsi ilə yenidən dərkənin olan ehtiyacı öne çəkirdi. Ümummilli Liderə görə, C.Məmmədquluzadə irsi nə qədər öyrənilsə də, onun yenidən araşdırılması, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə, yeni metodoloji meyarlarla hərtərəfli öyrənilməsi günümüzün tələbidir: "Doğrudur, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, o dəryanın dibinə gedib çatmaq, hamısını əhatə etmək mümkün deyildir. Güman edirəm ki, hələ bir neçə nəsil Azərbaycan tarixçisi, ədəbiyyatşünası, siyasətşünası, alimi Cəlil Məmmədquluzadə xəzinəsini, yaradıcılığını araşdıracaq, onu tədqiq edərək yeni-yeni kəşflər edəcəkdir" (Heydər Əliyev və mədəniyyət. I cild. s.272).

Bu gün "Ölümlər" əsərinə ədəbi-elmi mühitimizdəki fərqli yanaşmalar Ümummilli Liderin nə qədər haqlı olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyatşünaslığımızın belə bir mövqeyinə ümumən haqq qazandırmaq lazım gəlir ki, Mirzə Cəlil bu əsərdə daha çox cəhəletin və nadanlığın doğurduğu sosial eybəcərliklərə qarşı qələm işlədir. Biz, bu tezisde ifadə olunan həqiqəti qəbul edirik. Ancaq tənqidi yanaşma ilə qəbul edirik. Həmin həqiqətin ədəbiyyatşünaslığımızdakı ən məşhur ifadəsi belədir: "Əsərdə din daha vacib, daha ciddi sosial məsələlərin həllinə maneə və əngəl kimi təsvir edilən bir tənqid obyektidir."

Məqsəd öz arvadlarını yumruqla öldürən və ölən qardaşlarının arvadlarını alan, ölən dostlarının yetimlərini malına yiyələnən, mömin və müqəddəs "müsəlman bəndələrin" əsil simasını açıb göstərən (Qarayev Y.Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980. s.202). Olsun ki, "öz arvadlarını yumruqla öldürmək", "ölən qardaşlarının arvadlarını almaq", "ölən dostlarının yetimlərinin malını yemək" Mirzə Cəlilin təsvir etdiyi cəmiyyət üçün xarakterik haldır. Bu hal məhz zaman üçün seçiyəvilik baxımından sənətkarın düşüncəsini büsbütün məşğul edir və vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa sövq edirdi. Mirzə Cəlil bu sosial bələyə qarşı mübarizəni onun bütün kəskinliyi ilə səhnədə canlandırmaqda görürdü və ona qarşı yönələn kəskin tənqidi islah gücünə inanırdı. Ancaq məsələ burasındadır ki, bu sosial bələnin daşıyıcılarının həqiqi mömin və müqəddəslərin olması ideyası nə Mirzə Cəlilin düşüncəsində, nə də bu düşüncənin estetik ifadəsi olan "Ölümlər"də yox idi. Ədəbiyyatşünaslığın mövqeyinə görə, həmin sosial eybəcərliklərin törədiciləri mö-

min və müqəddəslər idi. Bu "mömin və müqəddəslər" də dini ideyaların daşıyıcıları olduqları üçün, ədəbiyyatşünaslığın məntiqinə görə, "əsərdə din daha vacib, daha ciddi sosial məsələlərin həllinə maneə və əngəl kimi təsvir edilən bir tənqid obyektidir". Bu məntiqi mənbəyi, əlbəttə, "Ölümlər" in bədii mətn həqiqəti deyil. "Din-tiryəkdir" deyə siyasi rejimin ədəbiyyatşünaslıq qarşısında qoyduğu vəzifələrdən doğan missiyanın yerinə yetirilməsi təşəbbüsüdür.

Məlumdur ki, müstəqillik dövrünün siyasi düşüncəsi "din-tiryəkdir" tezisini birmənalı şəkildə rədd edir. Mənsub olduğumuz dinə münasibətin siyasi-ideoloji konturlarını Ümummilli Liderimiz riyazi dəqiqliklə cızır: "Din mənəvi mənbələrimizdən biridir. İslam dininin, Qurani-Kərimin Azərbaycan xalqı



üçün açdığı yol davam edəcək və biz get-gedə dinimizin hər yerdə özünə layiq yer tutmasına imkan yaradacağıq" (Cəlil Məmmədquluzadə: 150 il (məqalələr, esselər, müsahibələr, şeirlər). Bakı. Ekoprint, 2019, s.17). "Ölümlər" və İslam dini" məsələsinə siyasi və elmi yanaşmanın da ən düzgün istiqamətini Ümummilli Lider hələ müstəqilliyimizin ilk illərində müəyyənləşdirmişdir. Heydər Əliyev deyirdi: "Ölümlər" əsərindən uzun müddət din əleyhinə təbliğatda istifadə edilib və çox hallarda, o, din əleyhinə yazılan bir əsər kimi qəbul olunubdur. Təəssüf ki, o dövrde, bəlkə, bu belə idi. Çünki bizim həyatımızda ateist tərbiyəsi hökm sürürdü, din inkar olunurdu və bu əsər bəlkə də, bu baxımdan həmin istiqamətdə xidmət göstərirdi. Ancaq Mirzə Cəlil bu əsəri yazarkən heç də dinə müxalif çıxmayıbdır, əksinə, bu əsərlə, İslam dininin xalqımız üçün nə qədər böyük mənəvi dəyər olduğunu sübut etməyə çalışıbdır" (Cəlil Məmmədquluzadə: 150 il (məqalələr, esselər, müsahibələr, şeirlər). s.16-17).

Bu sitatda ifadə olunan fikirlər bizə imkan verir ki, "Ölümlər" in bütün mətninə istinadla onun "din əleyhinə" yazılmış əsər olması tendensiyasını rədd edək. Ümummilli Liderin yuxarıdakı sitatda "Ölümlər"lə bağlı mövqeyini ümumiləşdirsək, aşağıdakı tezisləri öne çıxarmaq mümkündür: 1."Ölümlər" din əleyhinə yazılmış əsər deyil; 2."Ölümlər" in din əleyhinə yazılması düşüncəsi və din əleyhinə təbliğatda istifadəsi sovet siyasi rejiminin yaratdığı şəraitlə bağlı meydana çıxmışdır; 3."Ölümlər"də din xalqımız üçün "böyük mənəvi dəyər" mənbəyi kimi verilir.

Əgər birinci və ikinci tezislər "Ölümlər"ə ədəbiyyatşünaslıqdakı müstəqillik dövrünə qədərki münasibətin mahiyyətini izah edirsə, üçüncü tezis əsərə müstəqillik dövründə metodoloji yanaşmanın əsas xəttini cızır. Məhz indi ədəbiyyatşünaslığın qarşısında "Ölümlər" in bədii mətn materialında İslam dininin xalqımız üçün "böyük mənəvi dəyər" mənbəyi kimi təsvirinin mahiyyətini açmaq vəzifəsi durur.

Son illərin ədəbiyyatşünaslığında "Ölümlər" və "din" məsələsində bədii mətn həqiqətlərinə daha yaxın məqəddəmə yanaşılır və sənətkarın özünün və soydaşlarının mənsub olduğu dinə müsbət baxış ifadə etdiyi və əsərini din əleyhinə yox, tamamilə əksinə, İslam dinini müdafiə mövqeyindən yazması dilə gətirilir: "C.Məmmədquluzadə Şeyx Nəsrullah

obrazı ilə İslam dinini deyil, İslam dinindən özlərinin çirkin məqsədləri üçün istifadə edib, xalqə böyük, sağalmaz yaralar vuran firqədaçı din xadimlərini ifşa etmişdir. Yazıcının qayəsi İslam dinini Şeyx Nəsrullah kimi İsfahan lotularından qorumaq, təmizləməkdir" (Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı. Elm və təhsil. 2017. s.163).

Müstəqillik dövrünün düşüncəsi mövqeyindən burada ən səmərəli toxum sənətkarın İslam dininə bağlılığının ifadəsidir. Bu sitatın məntiqi nəticəsi onu ifadə edir ki, Mirzə Cəlil mənsub olduğu dini inanc sistemi kimi qəbul edir, onun hökmlərinin əlaqə və mənəviyyatımıza müsbət təsir imkanlarına inanırdı. Eyni zamanda, akademik İsa Həbibbəylinin yanaşmalarında Ümummilli Liderin əsərə, eləcə də "Ölümlər" və "din" məsələsinə baxışları metodoloji çıxış nöqtəsi kimi alınır. Bu isə o demək idi ki, ədəbiyyatşünaslıq Heydər Əliyevin əsərə metodoloji baxışının perspektivlərini görməyə və bunu elmi yanaşmalarında ifadə etməyə çalışır. Ümummilli Liderin sovet rejimi dövründə "Ölümlər" in din əleyhinə yazılmış əsər kimi qəbul və izahının həmin zamanın siyasi tələbləri ilə birbaşa bağlı olmasına dair çox qiymətli mülahizələri bizi müstəqillik dövrünün düşüncəsi ilə əsərdə İslam fəlsəfəsinin bədii əksini aşkarlamağa, mahiyyətə isə "Ölümlər" in həqiqi məzmunu və ideyasını ortalığa qoymağa istiqamətləndirir.

Ümummilli Liderin ədəbiyyatla bağlı düşüncələri, konkret əsərlərlə bağlı mülahizələri ilə dərinlən tanış olduqca onun professionallığı diqqəti çəkməyə bilmir. Şübhəsiz, Heydər Əliyev öz stixiyası etibarlı ilə siyasətçi idi, dərin siyasi təkəkkür sahibi idi. Amma onun dahiyə bir istedad sahibi olmasını, təkəkküründəki universallığı da xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ədəbiyyata münasibətinə gəlincə, dərinlən tanış olduğu əsər, yaradıcılığına hərtərəfli bələd olduğu sənətkar haqqında professional ədəbiyyatşünaslıq mövqeləri ilə sağlam rəqabətə girə biləcək mövqə nümayiş etdirdiyini dönə-dönə müşahidə edirik. Yuxarıda C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının fəlsəfəsinə, konkret olaraq isə "Ölümlər" və "Anamın kitabı" pyeslərinə verdiyi təhlillər bunun dənılmaz sübutudur. Ümummilli Liderin keçən əsrin əvvəllərində yetişən sənətkarlar çərçivəsində C.Məmmədquluzadə ilə bərabər, H.Cavid də miqyasız dəyər verdiyini müşahidə edirik. Zaman-zaman onun H.Cavidin pozulan, əlindən alınan hüquqlarının geri qaytarılması, əlindən alınan haqqının, heç olmasa, xalqna qaytarılması, millətimizin yaddaşında layiq olduğu yeri tutması, mənəvi dirilik qazanması üçün ardıcıl mübarizə aparması tariximizin yaddaşında yer alır. Onun H.Cavid şəxsiyyətinə bu qədər həssas yanaşmasının kökündə nə dayanır? Düşünürük ki, "Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxış"ında (21 sentyabr 1993-cü il) H.Cavidə bağlı səsləndirdiyi fikirlər bizi düşündürən məsələyə aydınlıq gətirmək baxımından çox seçiyəvidir. O, H.Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini dəqiq təsvir edir, bilavasitə yaradıcılığının mahiyyətdən çıxış edərək onu "böyük filosof şairimiz" adlandırır, onun xatirəsinin əbədləşdirilməsini xüsusilə vacib sayırdı. Heydər Əliyevin birmənalı qənaəti belə idi: "İndi Hüseyin Cavidin əsərləri xalqa hava-sə kimi lazımdır" (Heydər Əliyev və mədəniyyət. I cild. s.194). Bu mülahizənin arxasında dəqiq təsvir edilən elmi həqiqət dayanır. O, H.Cavidin yaradıcılığını oxucuya verdiyi estetik zövqlə məhdudlaşdırmaq fikrində deyildi. Heydər Əliyev, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, professional siyasətçi idi, dövlət və millət xadimi idi. O, sənətkarların yaradıcılığına insan hissələrinə təsiri mövqeyindən dəyər verməklə bərabər, peşəsinin stixiyasından irəli gələn tələblərlə ictimai-siyasi mahiyyət axtarırdı. Bu mahiyyət tapılana sənətkar onun gözündə iktiqat dəyər qazanır, ölməzlik statusu alır. Bu ölməzliyin elmi meyarı tarixilik və müasirlik idi.

(Davamı 16-cı səhifədə)

K R E D A K S I Y A

№28 (1158) 21 iyul 2023-cü il

ƏSRİN ƏDƏBİYYATI ÜMUMMILLİ LİDERİN ANALİTİK SİYASİ VƏ ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ

(Əvvəlki 2-ci səhifədə)

Heydər Əliyev H.Cavid sənətindəki tarixiliyi və müasirliyi görürdü. H.Cavidin əsərləri "xalq hava-su kimi lazımdır" deyərəkən o, fikrini belə əsaslandırır: "Təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də fəlsəfi, elmi baxımdan lazımdır". Bu mülahizədəki professionalıq gücü onun metodoloji mənasındadır. Hamımıza məlumdur ki, Aristotel zamanından üzü bəri ədəbiyyatın gücü onun fəlsəfi məzmununda, başqa sözlə, dərin ümumiləşdirmə gücündə axtarılmışdır. Onu da bilirlik ki, H.Cavid özü "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsində xalqın, millətin tərəqqisində onun özünəməxsus fəlsəfəsinin və ədəbiyyatının olmasına həlledici mövqe ayırmışdır.

H.Cavidin bu tipli qənaətlərində ədəbiyyatın fəlsəfi dərinliyi məsələsi də qoyulur. O, həqiqi ədəbiyyatı millətin və bəşəriyyətin tərəqqisinə təkan verən fikirlərin ifadəsində axtarır. Heydər Əliyev H.Cavid yaradıcılığında fəlsəfiyi onun sənətinin yaşarlılığının meyarı kimi dərk edəndə böyük sənətkarla eyni konsepsiya dan çıxış edirdi. Heydər Əliyev "İblis" in üzərində xüsusi dayanırdı. Bu "dayanma"nın ictimai-siyasi və psixoloji əsasında "İblis" in yazıldığı zamanda olduğu kimi "İblis" haqqında dəyərləndirmənin önə keçdiyi zamanda da Azərbaycan xalqının taleyüklü problemlərlə üz-üzə qalması dayanırdı. Heydər Əliyev "İblis" in fəlsəfəsi"nin düzgün dərk məsələsinin zəruriliyi problemini qaldırır və metodoloji başlanğıc üçün açar verir: "Hüseyn Cavid Şərqin Şekspiri adlandırıldı. Ancaq onu, bəlkə də, Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin, Cavid Şekspirdən də yüksək səviyyəyə qalxmış bir adamdır. Hüseyn Cavidin "İblis" əsəri heç də Hötenin "Faust"undan geri qalmır. Ancaq biz belə incilərini lazımi qədər qiymətləndirə bilmirik" (Heydər Əliyev və mədəniyyət. I cild. s.194).

Heydər Əliyevin "İblis" in fəlsəfəsinin "Faust"la müqayisədə daha dərinə açıla biləcəyi ilə bağlı fikirləri, demək lazımdır ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığına əsaslı təsir göstərmişdir. Heydər Əliyevə qədərki ədəbiyyatşünaslığımız, doğrudan da, bu iki əsəri müqayisə edərək obyektiv elmi qənaətə gəlmək imkanını gerçəkləşdirə bilməmişdisə, sevindirici haldir ki, bu gün bu imkanın həqiqətə çevrilməsindən danışa bilərik. Azər Turan "Cavidname" adlı fundamental monoqarfiyasında "İblis" və "Faust" problemini konseptual şəkildə qoymuş və maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Bəzi məqamlara diqqət yetirək: "Araşdırıcılar "İblis"dən danışarkən, bir qayda olaraq, dünya ədəbiyyatında mövcud olan bütün demonik tipləri İblislə müqayisəyə meyl göstəriblər: Belmontar "Təbliğçi İblis", Kalderonun "Ecazkar sehnbaz", Ben Consonun "Şeytan", Bayronun "Qabil", Lermontovun "Demon"... Həmin müqayisələr, bəlkə də

yaxşıdır, əhəmiyyətlidir, amma Cavidin "İblis"i bir sıra xüsusiyyətləri ilə dünya ədəbiyyatı tarixinin sadaladığımız əsərlərini, etiraf olunmasa da, kölgədə buraxır" (Azər Turan. Cavidname. Bakı. Elm və təhsil. 2010. s.149). Azər Turan "Azərbaycan romantik ədəbiyyatının obrazlar sistemi ilə Avropa, xüsusən, alman romantizminin obrazlar sistemi arasındakı oxşar məqamlar"dan və "həmin obrazların fərqi mahiyyətində müxtəlif inanc mərhələlərinin doğurduğu təsəvvürlər"dən (Göstərilən əsəri. s.149) çıxış edərək belə bir elmi qənaətə gəlir ki, "Cavidin "İblis"ini təməldə müqəddəs mətnlərin, Qərbdə isə Milton və Höte ənənəsinin çevrəsindən ayırmaq onun klassik mahiyyətini zədələyir" (Göstərilən əsəri. s.149). Bu fikrin məntiqi eynən Heydər Əliyevin yaşamasında olduğu kimi ona gətirib çıxarır ki, Cavidin "İblis"dəki estetik-fəlsəfi məramı, faciənin estetikası Höte "Faust"tu ilə müqayisə müstəvisində açıla bilər: "Faust" maarifçilik dövrünün fəlsəfəsini şəkilləndirirdisə, Cavidin "İblis"i romantik ədəbiyyatın və XX yüzilin mahiyyətini rəmzləndirmişdi" (Göstərilən əsəri. s.150) qənaətinə gələrək, Azər Turan hər iki əsər arasındakı tipoloji yaxınlığın və fərqlərin konseptual cəhətlərini aşkralamışdır. Yuxarıda C.Məmmədövlüzadədən danışarkən Heydər Əliyevin "Ölümlər" əsərinin mahiyyəti, xüsusən də "Ölümlər" və İslam dini" məsələsinə düzgün metodoloji münasibətinin ədəbiyyatşünaslığımızın bu əsərlə bağlı obyektiv elmi qənaətlərə gəlməsinə necə təkan verdiyindən bəhs açmışıq. Ədəbiyyatşünaslığımızın irəliyə doğru hərəkətində Ümummilli Liderin "İblis" əsərlərinin da eyni funksiyada çıxışı etdiyini müşahidə edirik. Bu tip nümunələrin sayını artırmaq olar, Heydər Əliyevin konkret bədii əsərlər haqqında mülahizələrinin həmin əsərləri müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun və bədii mətn həqiqətlərinə əsaslanaraq təhlil etməyin perspektivlərini necə müəyyənləşdirməsi haqqında çoxlu nümunələr gətirmək olar. Ancaq elə bilirlik ki, mahiyyəti təsəvvür etmək üçün bu faktlar da kifayətdir.

"REDAKSİYA

HEYƏTİ

Əli Rza Xələfli -
baş redaktor

(www.eli-rza-xelefli.net)

Asif Rüstəmli

Ağarəhim Rəhimov

Baba Babayev

Bədirxan Başkeçidli

Cahid İsmayilov

Elçin Kamal

Elçin Tanrıdağ

(İsgəndərzadə)

Firuz Mustafa

Hafız Rüstəm

Hüseynbala Mirələmov

İsa Həbibbəyli

Gülşən Əliyeva - Kəngərli

Gülxani Pənah

Qəzənfər Kazimov

Qəzənfər Paşayev

Qurban Bayramov

Mahmud Allahmanlı

Nizaməddin Şəmsizadə

Nizami Cəfərov

Nizami Məmmədov

Paşa Qəlbınur

Salatın Əhmədli

Sevindik Nəsimov

Şəddat Cəfərov

Tahirə Həsənzadə

Təyyar Salamov

Vaqif Yusifi

Xanəli Kərimli

Yusif Nəğməkar



Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru